

Julien Schillemans, visionair architect en wereldburger

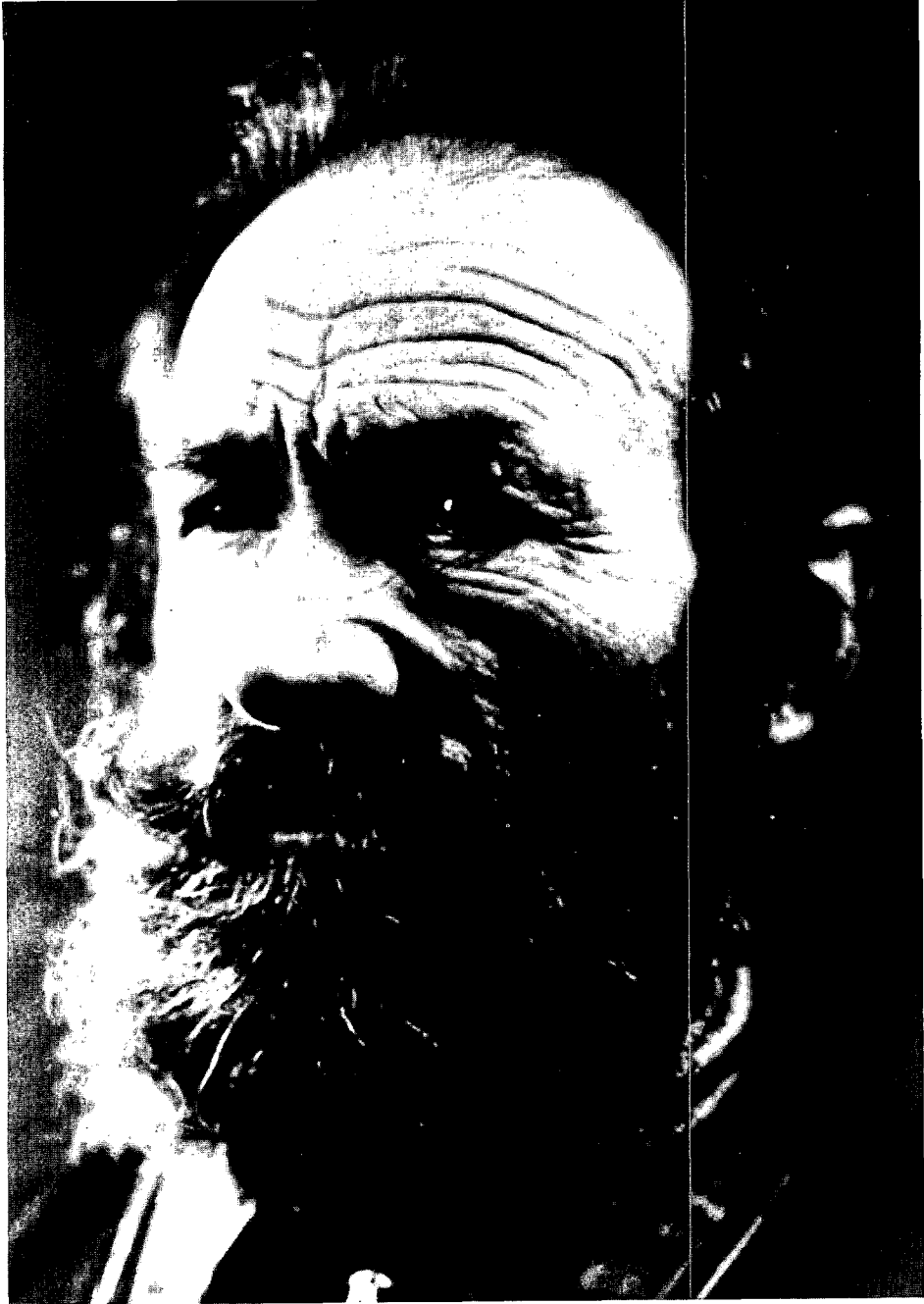
Dirk Thiers, architect-asp. stedenbouwkundige

Na tien jaar onderzoek blijft Schillemans mij nog steeds intrigeren. De reden hiervoor is zijn ongebreideld enthousiasme en idealisme. Zijn passionele verhouding met het leven stond in het teken van de wil om positief te leven. Gezien de huidige evolutie op maatschappelijk vlak kan Schillemans een voorbeeld zijn voor velen.

Julien Schillemans werd geboren te Ranst in 1906. Zijn moeder, Maria Peeters, was afkomstig van dit Kempische dorp ten oosten van Antwerpen. Zijn vader, Aloysius, was bouwvakker, plafoneerder en afkomstig van Borgerhout. Julien was het eerste kind en kreeg nog een broer, Jos, die later ook bouwvakker werd. Niet lang na zijn geboorte verhuisde het gezin naar de randgemeente Deurne, een dichtbevolkte en socialistisch getinte gemeente grenzend aan Antwerpen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtte de familie naar Nederland. Toen Julien zestien jaar was stierf zijn vader en moest hij plots instaan voor het onderhoud van het gezin.

Hij werd aanvaard als tekenaar op een groot architectenbureau, dat van de bouwmeesters Victor Cols en Arthur De Roeck in de Schermerstraat in hartje Antwerpen. Cols & De Roeck was verantwoordelijk voor een aantal sociale woningbouwprojecten begin jaren '20 en had ook vele industriële opdrachten⁽¹⁾. Het was een bureau waar de meest grootschalige opdrachten binnenkwamen. Schillemans werkte mee aan het ontwerp van de oude Ford-fabrieken in de Antwerpse haven en leerde op heel ambachtelijke wijze het métier van bouwmeester. Zijn eenvoudige achtergrond maakte dat hij enorm gevoelig was voor de sociale omstandigheden zoals die in het naoorlogse Antwerpen

Julien Schillemans met zijn vrouw Germaine Hofman (collectie erfgenamen G. Hofman)

Leo Frenssen, 1880-1946 (collectie H. Frenssen)

bestonden en dat hij zich tot het socialistische gedachtegoed bekeerde. Binnen de allesoverheersende katholieke moraal van die tijd was dit haast een vrijbuitershouding. Op het bureau was dat natuurlijk geweten en hij werd meermaals belast met het ontwerpen van kerken, zoals de Rozenkranskerk in Wilrijk en de Sint-Laurentiuskerk in Antwerpen. Een medewerker bevestigde dat Julien zich tot hoofdontwerper had opgewerkt en vrij spel kreeg voor het ontwerp van meerdere opdrachten⁽²⁾. Het 'Permeke'-benzinstation aan de Boomse Steenweg op een boogscheut van het Maison Guiette van Le Corbusier behoort tot zijn betere werk. Op het bureau noemde men hem ondertussen 'de hand'.

Hij tekende de plannen voor de heraanleg van de Linkeroever waarvoor in 1930 een internationale wedstrijd was uitgeschreven. Le Corbusier en Huib Hoste behoorden tot de grote schare mededingers. Julien kreeg in dat verband carte blanche van zijn bazen en tekende de perspectieven; de overige medewerkers kleurden de plannen in met aquarelverf⁽³⁾. De jury besloot echter geen eerste prijs toe te kennen. Wel kreeg Cols & De Roeck de eerste vermelding. De ontwikkelingsmaatschappij voor de Linkeroever, IMALSO, gaf nadien het bureau wel opdracht om enkele gebouwen te realiseren. Andere ontwerpen zijn een café-restaurant op de Linkeroever en enkele paviljoenen met uitzicht op de oude stad Antwerpen aan de overzijde van de Schelde.

Op achttienjarige leeftijd schreef Schillemans zich in voor een schildersopleiding aan de Academie voor Schone Kunsten, maar bleef werken op het architectenbureau. Aan de academie kreeg hij les van baron Opsomer en was hij bevriend met Henri Van Straeten. Hij moet ook Herman Van de Reeck gekend hebben⁽⁴⁾. Van de Reeck, Vlaams-nationalist, zou later door de politie neergeschoten worden tijdens een betoging in Antwerpen. Rond die tijd moet Schillemans bevriend geraakt zijn met Walter Van den Broeck, Flor Laforce, Victor Blommaert en later met de jongere Renaat Braem, die allen een architectenopleiding volgden. Van den Broeck realiseerde enkele modernistische, bakstenen burgerwoningen met een minutieuze detaillering. Schillemans en Van den Broeck waren hechte vrienden en hebben wellicht samen teksten geschreven voor architectuurtijdschriften. Julien was student maar stond als bouwkundige met beide voeten in de bouwwereld. Zodoende kon hij zijn picturale talenten ontplooiën en werd hij een volleerd kunstenaar-bouwmeester. Hij was een primus inter pares in vele schoolvakken. Zijn leergierigheid bleek uit zijn onstuitbare drang internationale tijdschriften over bouwkunst en alles wat daarmee te maken had te bestuderen. Vele kleine details geven ons een beeld van een uiterst gedreven jonge persoonlijkheid die dynamiek en positivisme tot zijn handelsmerk maakte. Hij deed in eigen naam mee aan wedstrijden die hij dikwijls won, zoals deze voor een gemeenschapshuis te Deurne (in 1927), waarbij hij een numerieke of digitale klok tekende⁽⁵⁾. In die periode zou hij ook meegedaan hebben aan een wedstrijd voor sociale woningbouw met een inzending met als titel 'Bliksem'⁽⁶⁾. Zijn picturale werk, in de vorm van kleurrijke beelden, ken-

merkt zich door zelfportretten, 'ensoriaanse' visioenen en gemaskerde figuren.

In 1928 had Schillemans - 22 jaar oud - bij het beëindigen van zijn studies een eerste bouwaanvraag ingediend bij het gemeentebestuur van Deurne voor het bouwen van een zesverdiepingenflat. Het gelijkvloers en de eerste verdieping waren bedoeld als 'maisonnette' en als eigen woning. Daarboven kwamen nog vier appartementen. De bouwaanvraag werd geweigerd wegens te vooruitstrevend en te hoog. Teleurgesteld trok hij naar Duitsland, een reis betaald met zijn prijzengeld. Het Bauhaus te Dessau en Berlijn moet op hem een grote aantrekkingskracht hebben gehad. Hij zou toen zijn medewerking verleend hebben aan 'Das Neue Frankfurt' van architect Ernst May, een van de eerste realisaties van modernistische, sociale stadsuitbreiding van dergelijke schaal in Europa.

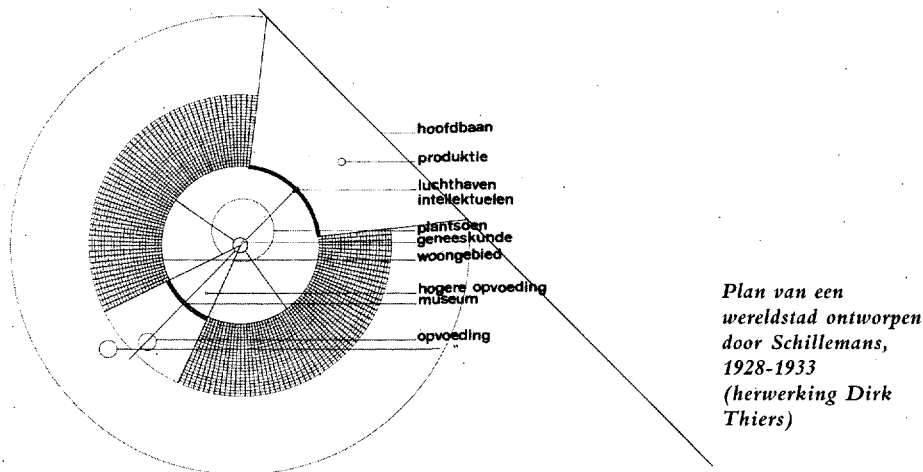
In de zomer van 1929 leerde hij tijdens een kanotocht op de Damse vaart zijn latere vrouw, Germaine Hofman, kennen. Zij was een dochter van een politiecommissaris uit Elsene. Samen trokken ze er vaak voor enkele maanden op uit naar Frankrijk, Duitsland en Scandinavië. Twee jaar later trouwden ze.

Schillemans was een verwoed watersportliefhebber en hield van de natuur. Het contrast tussen het stadsleven en de wijidse, ongerepte natuur werd een hoofdthema in zijn leven.

De reden voor de blijvende interesse in Schillemans is zijn idee voor de creatie van nieuwe wereldsteden. Hij ontwikkelde tijdens zijn academietijd een utopisch plan voor wereldsteden en vervoegde daardoor een aantal historische voorgangers die zich bezighielden met de sociale utopie. Zijn ontwerp kenmerkt zich door een doorgedreven rationeel karakter en zijn gedetailleerdheid, maar ook door een schilderachtige poëzie. Het werd in 1930 tentoongesteld in het Paleis van Schone Kunsten te Brussel in een grote overzichtstentoonstelling en te Antwerpen. Waarschijnlijk heeft hij nadien zijn plan verder uitgewerkt⁽⁷⁾.

Het project van Schillemans stelde voor de gehele wereldbevolking onder te brengen in enkele nieuw te bouwen wereldsteden, gesitueerd in een gematigd klimaat. Hij vond het economisch onverantwoord teveel energie te verspillen aan verwarming en warme kleding indien dit kon vermeden worden door de wereldsites bewust uit te kiezen. Het sociale onderscheid tussen de mensen op basis van hun kleding zou dan ook gereduceerd worden, geheel gelijklopend met het bekende marxistische ideaal. Een nog idealer klimaat zou toelaten dat iedereen halfnaakt kon lopen; Schillemans was een overtuigd naturalist en hij zocht eenheid met de hem omringende natuur. De totale wereldbevolking zou dus volgens dit project in een nabije toekomst geconcentreerd gaan wonen, en er zou tegelijk ruimte overblijven voor een ongerepte natuur. De wereldsteden waren concentrisch van opzet en gebaseerd op het samenvoegen van radiale, lineaire steden rond een groot landschappelijk park⁽⁸⁾.

Het ragfijne, uitgebreide netwerk van lineaire steden en snelwegen heeft als gevolg dat

Plan van een wereldstad ontworpen door Schillemans, 1928-1933 (herwerking Dirk Thiers)

er een evenwicht ontstaat tussen de stedelijke cultuur en de natuur. Er is gelegenheid deel te nemen aan het stedelijke leven en er is mogelijkheid om zich af te zonderen, te mediteren. In het centrumpark bevinden zich de hoogste verwezenlijkingen van het menselijk vernuft, namelijk de onderwijs- en de medische infrastructuur. Geënt op de centrale concentrische metrolijn en snelweg bevinden zich de cultuurgebouwen. Dit zijn stedelijke sociale verzamelcentra in de vorm van een gebouw met drievoudige radiale vleugels. Ze omvatten, naast hotels, ook studio's voor alleenstaanden, studenten en ouderen en grote eetzaal voor zo'n twaalfhonderd vijftig personen. Eten in beperkte huiskring blijft mogelijk, maar krijgt een publieke dimensie in deze massale eetruimte. Onderaan het gebouw, grenzend aan de sportparken bevinden zich grote spektakelzalen: evenementenhallen, cinema's en andere stedelijke ontmoetingsplaatsen.

Grote wandelterrassen zien uit op het onaangetaste landschap dat slechts doorsneden is door kanalen en snelwegen. De stad van langgerekte woonsteden zweeft boven het landschap. De begane grond behoort aan iedereen. De metrolijn volgt ondergronds de lijnsteden. Op het gelijkvloers vinden we snelwegen; op enkele hogere duplexniveaus zijn parkeergarages. De woningen hebben alle een leefruimte van een dubbele modale hoogte en een gelijkaardig hoog dakterras, zo ontstaat een riante manier van wonen die zelden te vinden is in hedendaagse hoogbouw. Het aantal slaapkamers per wooneenheid varieert naargelang het aantal kinderen, er is geen sprake meer van plaatsgebrek. Het overwegend horizontale karakter van de lijnsteden wordt in evenwicht gehouden door het verticalisme van de gevels. De lijnsteden zijn een afwisseling van daktuinen en leefruimtes met grote glaspartijen. De kleinburgerlijke, puriteinse levensstijl van onze bekende wereld is hier nergens terug te vinden.

Het geheel was duidelijk een uiting van een idealistisch streven naar een eengemaakte

wereld van gelijkwaardige mensen. Iedereen zou in perfecte harmonie naast elkaar leven en profiteren van de gemeenschappelijke voorzieningen

In verband met zijn afgewezen bouwaanvraag (1928) voor de zesverdiepingenflat, veranderde Schillemans in 1930 een en ander aan zijn plan. Hij had enorm veel ervaring opgedaan tijdens zijn buitenlandse reizen. Het bouwplan oogde nu matuur en getuigde van een grote gevoeligheid en werd ditmaal goedgekeurd. Schillemans liet er geen gras over groeien en begon onversaagd aan de bouw van zijn woning. Hij bouwde ze eigenhandig, met de hulp van vrienden en gebruikte daarbij experimentele bouwtechnieken, zoals een verloren bekisting van oude benzinebussen. Door gebrek aan geld kon hij enkel de twee eerste bouwlagen realiseren. Erboven werd dan maar een dakterras gemaakt in afwachting van verdere voltooiing. De woning is later enkele malen verbouwd maar vraagt nu dringende bescherming. Deze eerste, eigen woning, Vansteelandstraat 88 te Deurne, was een duidelijke uiting van het Nieuwe Bouwen met een uitgesproken keuze voor eerlijke materialen zoals gewapend beton en glas. Deurne kreeg hierdoor een vroeg voorbeeld van de internationale stijl van het modernisme. Vandaag valt de woning op door het ingenieuze samenspel van verschillende niveaus en de specifieke benaderingswijze van ruimten.

Na de voltooiing van de werkzaamheden kreeg Schillemans het bezoek van de lokale politicus Leo Frenssen. Renaat Braem had Frenssen uitgenodigd eens een kijkje te nemen bij deze jonge bouwmeester. In de woning had Schillemans zijn wereldstadplannen tentoongesteld en hij kon deze als geen ander verdedigen tegen een in het algemeen sceptisch publiek. Tezelfdertijd zou hij ook de resultaten van de Linkeroeverwedstrijd getoond hebben. Frenssen was zo onder de indruk van het vernuft van Schillemans dat hij besliste een politieke partij op te richten met de realisatie van deze wereldsteden als één van de voornaamste programmapunten. Hij noemde Schillemans zijn geniale, jonge bouwkundige kameraad!

Dit zou een utopie lijken ware het niet dat Frenssen zo'n populaire volksfiguur was die bij de verkiezingen van 1938 in een klap vijf zetels veroverde in de gemeenteraad van Antwerpen en daardoor groter werd dan de toenmalige liberalen. Zijn partij had hij De Teknokraten genoemd: door techniek naar een nieuwe wereldorde; later splitsten de zogenaamde Kosmokraten zich af. De verkiezingsuitslag was een politieke schok die België met verstomming sloeg. Frenssen was als ex-metaalbewerker en stakingsleider berooid op straat terechtgekomen en colporteurde koffiebonen uit Cuba in een oude triporteur waarmee hij heel Antwerpen affietste. Hij verdeelde ook de *Roode Vaan* en was lange tijd lid van de trotskisten binnen de KP van Antwerpen.

Frenssen was bijzonder geliefd bij de bevolking, wat nog zo gek niet is, als we zijn programma erop nalezen. De Teknokraten kwamen op voor een gezonde geest in een gezond lichaam via het tijdschrift *De Voorlichter* dat Frenssen uitgaf, later gevolgd door *De Teknokraat*. Frenssen kwam op voor vrouwenstemrecht en voor de rechten van de

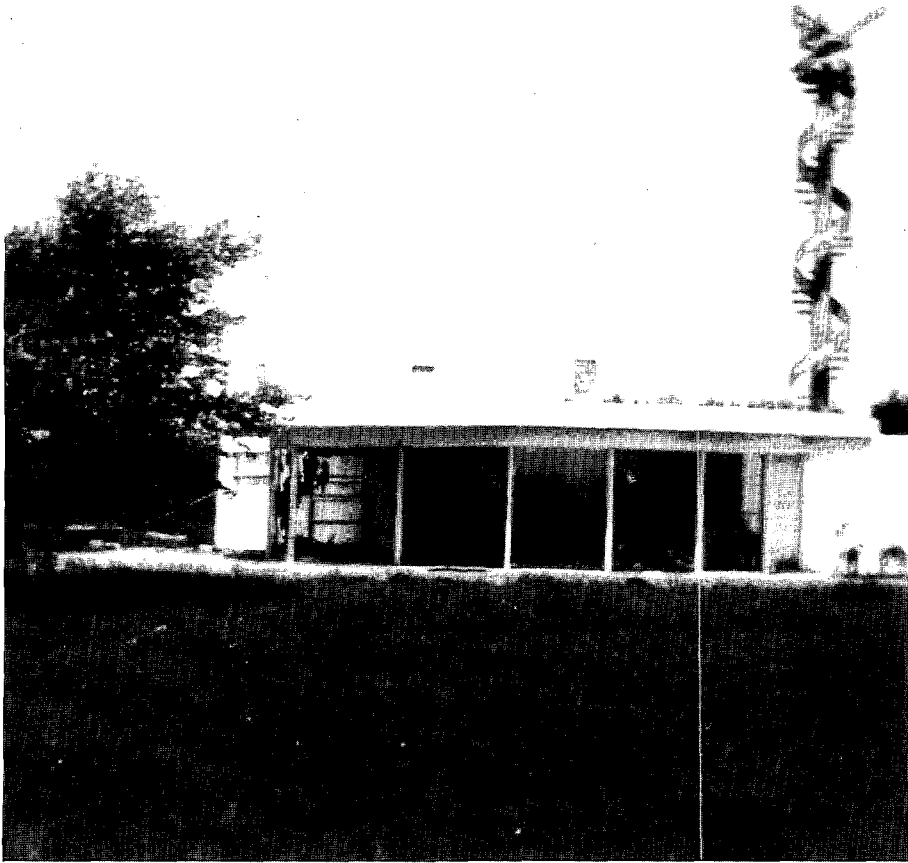
ongehuwde moeder. Hij was extreem pacifistisch en wendde al zijn energie aan om het aanstormende fascisme tegen te gaan. Sociale maatregelen en betere leefomstandigheden voor de arbeiders waren een constante en levenslange bekommernis. De geschiedenis leert ons hier de zogenaamde 'volksgek' Frenssen met enige correctie tot een visionair man uit te roepen die het hart aan de juiste kant droeg. Dit hoofdstuk uit de Antwerpse geschiedenis is bijna zo goed als vergeten maar zou als historisch tegengewicht moeten dienen voor alle uitingen van xenofobie.

Schillemans liet zich niet ompraten om toe te treden tot de Teknokraten. Hij bleef lid van de KP (1931) en overhaalde later architect Braem hetzelfde te doen. Er is een anekdote over Frenssen die later voor de Kamer verkozen werd en zijn vetorecht gebruikte om het spreekgestoelte op te eisen bij het einde van iedere zitting. Hij zou ooit met de trein naar Brussel enkele maquettes van heel België hebben meegezeuld met daarop 'alleen enkele nieuwe steden'. Gaston Eyskens die dit noteerde in zijn dagboek, vond het bij nader inzien nog niet zo'n slecht idee in het licht van de verpauperde 19e-eeuwse steden. Een functionele moderne witte stad in het groen bood duidelijk vele voordelen ten opzichte van de verouderde, kleinschalige, ouderwetse historische steden met donkere woningen waarin de kinderen zich niet kunnen ontplooien. Schillemans slaagde erin via Frenssen stedenbouwkundige ideeën tot op het hoogste politieke niveau vertaald te zien. De milieugerichtheid van dit ideeëngoed kan niet genoeg benadrukt worden.

Door het uitbreken van de crisis zag Schillemans zich echter genoodzaakt de woning die hij nog maar net gebouwd had, te verkopen. Met het geld kocht hij ten noorden van Antwerpen, in de gemeente Sint-Antonius-Zoersel een stuk grond (Raymond Delbekelaan 89). Hij maakte in enkele schetsen duidelijk wat hem voor ogen stond: een ideaalbeeld van een ronde woning temidden van een landschap van heide en dennen. Reeds midden het jaar 1934 staat de familie Schillemans ingeschreven als nieuwe bewoner van de gemeente.

Deze ronde woning is uitzonderlijk wegens haar modernistische karakter. Een 'wind-energietoren' voorzag het huis van 'licht en muziek'. Het zuidelijke terras en de wenteltraptoren zijn duidelijk geïnspireerd op het Russische constructivisme. De woning van Schillemans behoort tot ons Europees erfgoed of mogen we stellen tot het werelderfgoed, hoewel tot nog toe de Belgische overheid niet lijkt te beseffen welke culturele misdaad zich alweer aan het voltrekken is. Na jaren van verwaarlozing en een desastreuze brand is de woning sterk verbouwd. De toren is echter nagenoeg intact gebleven, hoewel hij behoorlijk aan het roesten is. Dringende restauratie en blijvende bescherming dringen zich op.

Schillemans hield zich bijzonder op de hoogte van alle internationale evoluties inzake architectuur en bezocht samen met zijn vrouw per fiets of per motor grote delen van

*Ronde woning Schillemans met windenergiatoren te
Sint-Antonius-Zoersel, 1934-1943 (collectie Dirk Thiers)*

Europa, ook de wereldtentoonstelling in Stockholm gerealiseerd onder impuls van de Zweedse architect Gunnar Asplund. Schillemans liet zich voor zijn ronde woning en voor de realisatie van vele andere zomerwoningen of landhuizen inspireren door wat hij in Scandinavië, via Asplund en de Finse architect, Alvar Aalto, had gezien. Het biomorfe karakter van zijn architectuur nam zienderogen toe. Het functionalisme dat hem zo dierbaar was, kreeg een zachtere aanblik door het gebruik van kronkelende boomstammen als steunende elementen, en door gebogen wanden en zitbanken naast glooiende haardvuren.

In de woning van Bertha Morriëns in Sint-Antonius, de eigenares van een badhuis in de Dambruggestraat te Antwerpen, is zijn architectuurbenadering van een dergelijke vooruitstrevendheid dat een vergelijking met concepten van de huidige Nederlandse architect Rem Koolhaas niet ver weg is. Iedere wand en ieder constructief element kreeg een functionele materialisatie los van de esthetiek. Dit uit zich in een wisselend materiaalgebruik, waarbij een kritische ontwerphouding en vraagstelling voorop stonden. Er is geen vooropgezette stijl of architecturale taal. Het huis lijkt een voorloper van het deconstructivisme.

Schillemans tekende in de loop van de jaren '30 nog enkele privé-woningen. Verder werkte hij samen met Renaat Braem voor Cols & De Roeck aan de wedstrijd voor de Albertinabibliotheek in Brussel in 1937. Hij werkte ook samen met architect Flor Laforce in verscheidene bureaus, waaronder die van de architecten Leurs, Somers en Van Grimbergen⁽⁹⁾.

De kunstenaarswoning Vleeshouwers-Simonart te Schoten dateert van 1933 en bestaat uit twee delen waaraan in 1936 een beeldhouwersatelier werd gebouwd. Een luifel verbindt de woning met het atelier. Het geheel wordt sinds 1995 als enige intacte getuigenis van Schillemans' werk als monument beschermd. De architectuur ervan is verwant aan deze van de Antwerpse architect E. Van Steenberghe en de Brusselse architect L.H. De Koninck. Vleeshouwers had Schillemans leren kennen tijdens de bouw van de Sint-Laurentiuskerk in Antwerpen; we kunnen hem omschrijven als een van de laatste beeldhouwers die konden overleven door sporadisch werk te maken voor de Kerk (naast zijn persoonlijk intimistisch werk).

Het plan van het woonhuis van Geert Pijnenburg (alias Geert Grup) te Kalmthout toont dezelfde kromme boomstam en een naturalistisch modernisme. Pijnenburg was schrijver en voorvechter van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd. Alice Nahon en vele andere bekende mensen zoals Paul Van Ostayen, kwamen in dit 'Melkhuisje' bijeen om zich te laven aan de uitgestrekte Kalmthoutse heide.

Recent zijn nog woningen en ontwerpen van Schillemans opgedoken. In 1937 ontwierp hij de woning-Bogaerts in Schoten, met schuine kroonlijsten als een overgang naar zijn biomorfe periode. Grote, enkelvoudige glaspartijen, horizontaal en verticaal pivoterende ramen zijn een vast onderdeel van zijn architectuurtaal. De woning-Leclercq, iets verder aan de Waterbaan (oude heirweg) in Sint-Antonius-Zoersel werd een

replica van zijn eigen woning op iets kleinere schaal, met een vijver naast het zuiderterras. Deze woningen zijn nog redelijk intact. Schillemans realiseerde hier naar alle waarschijnlijkheid nog twee andere woningen, waarover we echter maar weinig gegevens hebben. Andere bungalows, buitenverblijven van de Antwerpse middenklasse, zijn de woningen Meukens-Spinnox, Seeldrayers en Michielsens

Nog verder aan de Waterbaan stond een middeleeuwse houten heidemolen op het grondgebied van Schilde. In 1937 deed Schillemans een aanvraag tot verbouwing van deze windmolen tot atelier en verblijf voor de kunstenaar Jos Van den Bosch. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1940 werd de molen echter in brand gestoken door Franse soldaten en brandde volledig af. Een getuige, mevrouw Aerts uit Sint-Antonius, kon echter bevestigen dat de molen wel degelijk verbouwd was geworden. De plannen stellen ons nu in staat de molen eventueel herop te bouwen. Het buitenverblijf voor een zekere dokter Roosens, eveneens aan de Waterbaan, werd in een latere fase in beduidende mate uitgebreid en is naar alle waarschijnlijkheid van de hand van Schillemans. Een zuiders portiek met zicht op de grote tuin geeft beschutting.

Aan deze architecturale productie en een leven in functie van de menselijke ontplooiing kwam abrupt een einde toen Schillemans werd gearresteerd door de Duitse bezetter en vijf weken later zonder enige vorm van proces als represaille werd gefusilleerd te Polygon Brasschaat. Voordien werd hij vastgehouden in de gevangenis van de Begijnenstraat in Antwerpen en werd hij één enkele dag naar Breendonk gevoerd, waar hij echter niet gefolterd werd. Schillemans heeft ons zijn laatste brief nagelaten die hij mocht schrijven enkele momenten voor zijn executie.

Hij schreef dat hij nooit vermoedde dat hij zo zou sterven. De brief is geschreven in het teken van zijn vrouw Germaine, 'Semaintje', die hij keer op keer moed inpraat om haar leven alleen verder te zetten. Hij eindigt met te schrijven dat hij met opgeheven hoofd het peleton tegemoetreedt en fier is dat hij Germaine gekend heeft. De reden van zijn arrestatie was dat hij enkele wapens had gesmokkeld voor een verzetsgroep waarvan hij deel uitmaakte. Hij zou ook enkele joden verborgen hebben. De dag van zijn arrestatie werd het hout geleverd voor de bouw van een kotter waarmee hij een wereldreis wilde maken.

Schillemans had een grote invloed op architect Renaat Braem, die zich zijn voortzetter noemde en wiens gedachtegoed hij op zijn eigen manier verder ontwikkelde⁽¹⁰⁾. De lijnstedes van de Russische ambtenaar A. Miljutin en de Spaanse architect Soria y Mata hebben zonder twijfel beide jonge Vlaamse architecten geïnspireerd. Braem ontwikkelde het idee van de lijnstad tot de 'Bandstad België', gekoppeld aan de industriële ontwikkeling rond het Albertkanaal en als voorloper van de 'Vlaamse Ruit' binnen het huidige structuurplan-Vlaanderen.

Braem heeft ook bevestigd dat met de communisten in de regering na de oorlog, Schillemans alle kansen zou gekregen hebben zijn gedachtegoed en talent om te zetten

in concrete bouwprojecten. De geschiedenis heeft er anders over beslist. Tegenwoordig probeert architect Luk Deleu met zijn 'Onaangepaste Stad' een hedendaags antwoord te geven op de globale problematiek van ruimtelijke ordening, de woningnood, het gebrek aan degelijke woningen, de teloorgang van natuurlijke waarden en dit vanuit een wereldperspectief⁽¹¹⁾. De noodzaak van een globale benadering van dit grote aantal uitdagingen is duidelijk een opdracht waar we voor staan als samenleving.

Hoewel de wereldsteden van Schillemans uiteraard een te radicaal voorstel zijn, kunnen we moeilijk beweren dat we hier in België een adequate oplossing hebben voor het probleem van de ruimtelijke ordening. Het belang ervan wordt nog altijd onderschat. De structuurplanning blijft achterwege en daar waar structuurplannen worden opgemaakt is de sociale en maatschappelijke controle te gering.

Ik ben ervan overtuigd dat duurzame architectuur en een gedegen visie op de sociale samenlevingsopbouw onafscheidelijk zijn. Julien Schillemans heeft hieraan een blijvende bijdrage geleverd voor de toekomstige generaties.

(1) Onderzoek van het archief Cols & De Roeck. Een gedeelte van het nalatenschap De Roeck bevindt zich in het Provinciaal Architectuurarchief Antwerpen. In functie van de gezamenlijke monografie over Schillemans heeft Dirk Thiers een ander deel uitgeleend aan Francis Strauven (RUG). Het deel Cols bevindt zich in Frankrijk bij de zoon van de architect.

(2) Gesprek met Jos Frickel, medewerker van Cols & De Roeck, 1991.

(3) Er zijn foto's bewaard van dit wedstrijdvoorstel (archief D. Thiers).

(4) R. VAN DOORSLAER, H. BALTHAZAR, J. DEBROUWERE, Colloquium over Jef Van Extergem. In: *VMT*, (1976)1, p. 62.

(5) *L'Emulation*, (1927)11, pp. 135-136.

(6) Mondelinge overlevering, nader te onderzoeken.

(7) Enig overblijvende originele glasnegatieven 100 x 100 mm in CIVA Brussel.

(8) Op dit moment wordt het wereldstadvoorstel door de eindejaarsstudent Nick Van Goeye (RUG) gedigitaliseerd. Er wordt ook gewerkt aan een maquette van de lijnstad (begeleiding F. Strauven en D. Thiers).

(9) Overgeleverd door mevr. Laforce-Alfonso, Ukkel.

(10) Gesprekken tussen Braem en Thiers in 1991 naar aanleiding van de thesis over Schillemans.

(11) Voordracht 'Compact City' van L. Deleu door Guy Chatel, RUG, april 2002.